

Holodomor: terror-hungersnöden i Ukraina åren 1932-1933

Johan Dietsch

En stor svältkatastrof krävde miljontals liv i Sovjetunionen från hösten 1932 till sommaren 1933. Värst drabbades Ukrainska socialistiska republiken, som kallades Sovjetunionens kornbod och vars jordbruksmarker var kända som särskilt bördiga. Naturliga faktorer, som missväxt, spelade en viss roll i svälten. Men det var de sovjetiska myndigheternas agerande, under ledning av Josef Stalin, som ledde till att svältkatastrofen blev så omfattande. I Ukraina dog omkring 3 miljoner människor av svält; där ses katastrofen i dag som ett folkmord.

Svälten 1932-1933 är i Ukraina känd som *Holodomor*. Ordet är en sammansättning av de två ukrainska orden *holod* som betyder hunger och *mor* som betyder farsot, och användes första gången officiellt 1988. I ett modernt uppslagsverk över det ukrainska språket förklaras Holodomor som ”artificiell svält, organiserad i stor skala av den kriminella regimen mot landets befolkning”. Det kriminella och organiserade är något som ofta återkommer, inte minst i den lag ”Om Holodomor i Ukraina” som 2006 slog fast att katastrofen var ett folkmord riktat mot det ukrainska folket, och att den sovjetiska regimens kriminella handlingar direkt syftade till att döda miljoner ukrainare.

För det självständiga Ukraina är Holodomor av avgörande betydelse. Förutom att det var en period av stort lidande har denna historiska händelse gjorts till en central del av den nya nationella historien i landet. Många ser den som det slutgiltiga exemplet på Moskvas förtryck av Ukraina. Även om katastrofen levde kvar i personliga minnen var den officiellt tabu och fick inte nämnas. Det var först under det sena 1980-talet som denna tragedi bröt igenom tystnaden på allvar. Det skedde dels på officiellt initiativ som svar på den vetenskapliga

forskningen i väst, dels som ett resultat av lättnader i censuren i Sovjetunionen. Myndigheternas agerande under Stalintiden kritiserades i artiklar i dagspressen, samtidigt som personliga vittnesmål gav tyngd åt den emotionellt laddade historien.

Den sovjetiska svälten under det tidiga 1930-talet, och den specifikt ukrainska som en del i den, är en mycket komplex historisk händelse som har skapat många kontroverser i eftervärlden. Det råder till exempel oenighet om huruvida man ska tala om en pansovjetisk svältkatastrof 1931-1933 eller om den också inkluderade två urskiljbara, specifika katastrofer: den kazakiska svältkatastrofen och den ukrainska, som även omfattade händelserna i Kubanprovinsen i norra Kaukasus, som har blivit kända som Holodomor.

Mycket forskning har bedrivits under de senaste tre decennierna kring huvudorsaken till att svälten blev så omfattande, och ämnet är fortfarande föremål för både vetenskaplig och politisk debatt. Några forskare menar att det var de sovjetiska myndigheternas uppsatta mål och agerande som orsakade svälten, som i sin tur kan ha iscensatts som en attack mot en ökad ukrainsk nationalism. Andra anser att svälten var en konsekvens av ekonomiska problem som berodde på den radikala omstruktureringen av den sovjetiska ekonomin under den första femårsplanen. Ytterligare en förklaring till katastrofen har varit att den hade naturliga orsaker och var ett resultat av torka, missväxt, brist på dragdjur med mera. Just denna förklaring blev den officiella då katastrofen väl omtalades på 1980-talet i Sovjetunionen. Några få forskare har gått på samma linje och på allvar försökt förklara svälten enbart utifrån naturliga orsaker.

Nästan oavsett vilken förklaring som anförs, så måste utgångspunkten vara Stalins ”revolution från ovan” som inleddes under det sena 1920-talet. Storskalig industrialisering, tvångskollektivisering och undertryckande av ”borgerlig kultur” förändrade Sovjetunionen i allmänhet och det sovjetiska Ukraina i synnerhet under det kommande decenniet. Mycket av tidigare

missförstånd och oenighet vad gäller förklaringar till Holodomor har orsakats av att den övergripande sovjetiska svälten, som utgjorde den direkta grunden, och dess specifika ukrainska del, har sammanblandats. Ett stort antal processer, händelser och beslut, såväl generella som specifika, kom att samverka, överlappa och påverka varandra vilket sammantaget ledde till den ukrainska svältkatastrofen åren 1932-1933. Det gör det svårt att förklara katastrofen som resultatet av en enkelspårig och rätlinjig historisk utveckling eller som ett resultat av en mans nycker.

Industrialisering och kollektivisering

Vid den femtonde partikongressen 1927 utmanövrerade Stalin sina motståndare inom partiet. Han deklarerade att slutet var nära för den så kallade Nya ekonomiska politiken, NEP, som införts av Lenin 1921 som en strategisk reträtt för att skapa en sann socialistisk ekonomi. Delegationerna på kongressen varnades för att de kapitalistiska makterna stod i begrepp att omringa Sovjetunionen, och att den socialistiska staten för sin överlevnad var beroende av att den tunga industrin snabbt byggdes ut. För att nå det målet introducerades femårsplaner. De skulle vägleda den socialistiska ekonomin i den accelererande moderniseringen och central planering och styrning blev vägledande.

Redan 1928 lades den första femårsplanen fram, som var tänkt att löpa fram till 1933. Det främsta målet under denna period var att bygga upp den tunga industrin och stärka landet militärt. Den ukrainska sovjetrepubliken utnämndes till primär industrialiseringsregion. En fjärdedel av alla nya fabriker i hela Sovjetunionen under perioden uppfördes där. Den gigantiska hydroelektriska damm som konstruerades på floden Dnjepr var vid tidpunkten Europas största och blev en viktig symbol för sovjetisk industrialisering.

Stalin proklamerade i ett tal att landet var ”femtio eller hundra år efter de utvecklade länderna. Vi måste ta igen detta avstånd på tio år. Antingen klarar vi

av det eller så krossar de oss.” Den tunga industrin skulle utgöra fundamentet för framtida industriell tillväxt och garantera landet dess försvarsförmåga.

Dagstidningarna och politikernas tal skylldes tillkortakommanden, undermåliga konstruktioner och andra hinder på ”plundrare” eller ”sabotörer”. Genom offentliga rättegångar statuerades exempel. När Stalin proklamerade att den första femårsplanen hade uppfyllts i förtid, redan 1932, var det ingen som ifrågasatte den officiella statistiken.

Industrialiseringen krävde dock kapital som inte fanns i Sovjetunionen. Export av spannmål var ett sätt att skaffa nödvändigt kapital och efterfrågad teknik till den tunga industrin. För att tillräckliga volymer skulle uppnås såg man sig nu också tvungen att reformera den sovjetiska landsbygden.

Frivilliga kolchoser, kollektivjordbruk, skulle producera spannmål, kött och andra jordbruksprodukter på landsbygden med de tunga stora industrierna i städerna som förebild. Kollektivjordbruken sträckte sig över tusentals tunnland och hade inte sällan hundratals bönder som arbetade där. Bolsjevikerna, ett självutnämnt parti av industriarbetare som alltid hade misstrött bönderna, hade haft olika planer och visioner alltsedan revolutionen 1917 för hur det sovjetiska jordbruket skulle omvandlas från individuella gårdar till kollektiv produktion. Trots löften om all jord till bönderna hade man aldrig sett med blida ögon på privata jordbruk och privat ägande. Redan före revolutionen ansåg man att kollektivisering var den bästa lösningen för landsbygden. Lenin menade att ”småskalig produktion ger upphov till kapitalism och borgerlighet”.

Skörden år 1927 blev mycket dålig i Sovjetunionens spannmålsproducerande regioner, som drabbades svårt av torka. Den kommande vinterns beredning av jordbruksmarken försvårades av väderleken och påverkade i sin tur vårsådden. I många drabbade områden såddes helt enkelt inte marken om för kommande år. Stora delar av skörden 1928 drabbades även den av torka; särskilt påverkades Ukrainska SSR och områden i norra Kaukasus. Den minskade mängden

spannmål i kombination med ett ineffektivt distributionssystem innebar att för lite kom fram till städerna, inte bara i Ukraina utan i hela Sovjetunionen, och alltför små mängder nådde exportmarknaden. Spannmålsrekvisitionen detta år var bara hälften så stor som året innan. Därför intensifierades kampanjen för frivillig kollektivisering. Men mindre än sex procent av bönderna i Ukraina gick med i de nya kollektivjordbruken och förde med sig mindre än fyra procent av jordbruksmarken.

Vid centralkommitténs sammanträde i april 1929 proklamerade Stalin att statens minskade intäkter av spannmål från landsbygden inte kunde förklaras med dåliga skördar eller ineffektiva jordbruk, utan hävdade att de så kallade kulakerna, rika bönder som bolsjevikerna såg som klassfiender, skulle ha köpt upp spannmål och undanhållit det från marknaden i syfte att driva upp priserna. Stalin ansåg att kulakernas motstånd mot statens spannmålsinsamling var en del av de kapitalistiska elementens motstånd mot den socialistiska offensiven. För att råda bot på situationen föreslog han en ”organiserad press på kulakerna och det välbärgade skiktet” genom att ”mobilisera massorna av fattiga och medelklassbönder mot kulakklassen och organisera deras frivilliga stöd för sovjetmaktens åtgärder i syfte att öka spannmålsrekvisitionen”.

Under våren och sommaren utövade myndigheternas handgångna män på landsbygden press på dem som motsatte sig kollektivisering, eller ifrågasatte spannmålskvoterna och myndigheternas tillvägagångssätt. Det rådde dock stor förvirring kring hur de förmenta kulakerna skulle behandlas. Kunde de göra bot och frivilligt låta sig kollektiviseras, så kallad självavkulakisering, eller var de obotliga representanter för kapitalismen och borgerligheten?

Avkulakisering

På årsdagen av revolutionen, den 7 november, publicerade partiorganet Pravda en synnerligen positiv artikel av Stalin, ”Det stora genombrottets år”. Enligt

artikeln bestod det stora genombrottet i att socialismen det senaste året genomfört en avgörande offensiv mot kapitalistiska element i städerna och på landsbygden, det vill säga kulakerna. Därigenom hade myndigheterna löst problemet med att ackumulera kapital för konstruktionen av tung industri. Ett stort genombrott var också utvecklingen av landets jordbruk som gått från en efterbliven individuell ekonomi till ”storskaligt progressivt kollektivt jordbruk”. Artikeln varslade om en kursändring i fråga om kollektiviseringen.

En annan dagstidningsartikel meddelade riktlinjerna för partiets nya officiella hållning gentemot kulakerna:

Vi kan inte omskola kulaken, och vidare kan ingen utbildningsinsats i relation till kulaken överhuvudtaget – förutom att ’utbilda’ honom genom orubblig och beslutsam klasskamp med honom – vara föremål för vår omtanke och våra experiment. Ekonomisk isolering och om nödvändigt i speciella fall användandet av administrativa åtgärder mot kulaken – det är utefter dessa linjer vi kommer finna specifika former för de mest passande lösningarna på kulakens problem på en given plats och under givna omständigheter.

”Fullt ut kollektivisering” proklamerades i slutet av 1929. Vad detta egentligen innebar var vid tillfället oklart. Det skulle dröja nästan två år innan partiets centralkommitté offentliggjorde ett dekret som klargjorde vad som egentligen menades med ”fullt ut kollektivisering”. I det sovjetiska Ukraina sattes tidpunkten för fullständig kollektivisering av jordbruket till en period runt årsskiftet 1931/1932. Kulakerna skulle nu ”likvideras som klass”.

I ett språkbruk som var typiskt för tiden presenterades den intensifierade kampanjen som en klasskamp, ett korståg mot de rika bönderna. Eftersom begreppet ”kulak” (*kurkul* på ukrainska) fått en mycket vid officiell definition kunde vem som helst som motsatte sig kollektivisering rubriceras som kulak. Den sovjetiska pressen proklamerade regelbundet att kulaker var rika bönder som utnyttjade inhyrd arbetskraft. Detta trots att bönder som den officiella

statistiken etiketterade som rika ofta hade en inkomst som bara motsvarade hälften av en genomsnittlig fabriksarbetarlön.

Myndigheterna delade in kulakerna i tre kategorier: ”anti-sovjetiska aktivister” som skulle skjutas, fängslas eller deporteras, ”rika utsugare”, som skulle fråntas all egendom och deporteras, samt ”politiskt harmlösa kulaker” som skulle förbjudas att gå med i kolchoser och i stället fick nöja sig med att bruka mindre bördig mark i närheten. Enligt nutida beräkningar deporterades enbart år 1930 omkring 75 000 kulakfamiljer, det vill säga cirka 300 000 individer, från Ukraina. Ukrainarna utgjorde omkring 15 procent av de totalt 1,8 miljoner kulaker som deporterades i Sovjetunionen. De som skulle deporteras samlades ihop och skickades i överfulla järnvägsvagnar mot Sibirien, Centralasien eller Stillahavskusten. Inte sällan dumpades hela grupper av familjer ute på tundran, långt från civilisationen, och fick helt enkelt klara sig på egen hand. Dödligheten var mycket hög.

Kampanjen mot kulakerna som innebar att ”likvidera” dem som ”klass” undanröjde ingalunda böndernas motstånd mot kollektivisering. Sovjetiska tjänstemän utsattes för överfall och många fick sätta livet till. En del bönder övergav jordbruken helt och hållet och flydde till städerna, eller slaktade sina djur i stället för att ge dem till kollektivjordbruken. Under den första femårsplanen halverades antalet jordbruksdjur i den ukrainska sovjetrepubliken.

Den 7 november 1932 stiftade de sovjetiska myndigheterna en lag ”Om skydd av statliga företag, kolchoser och kooperativ, och stärkande av offentlig (socialistisk) egendom”. Den innebar att de som tillskansade sig socialistisk egendom skulle dömas till allt mellan minst tio års fängelse och dödsstraff. I folkmun kallades lagen helt enkelt för ”småaxlagen”, eftersom de bönder och även deras barn, som ertappades när de handplockade kvarlämnade småax på kollektivjordbrukens nyskördade åkrar arresterades för ”skadegörelse av den

statliga spannmålsproduktionen”. Stalin ansåg personligen att dessa personer skulle betraktas som folkfiender och som regel borde avrättas omedelbart.

Småaxlagen var den sovjetiska statens grundläggande vapen i kampen mot folk som hungern drev till stöld av mat. I den sovjetiska lagstiftningen vid tidpunkten framstår denna lag som särskilt grym och hård. Så sent som 1931 hade Högsta domstolen slagit fast att stöld av vete från kolchoser skulle straffas med mellan ett års straffarbete och fem års fängelse. Kontrarevolutionära handlingar som sabotage, att medvetet förstöra maskiner eller slakta kreatur i syfte att undanhålla dem från kollektivjordbruken var straffbart med upp till tre års fängelse. Dödsstraff var reserverat för de värsta brotten mot staten, brott som allvarligt hotade Sovjetunionens existens. Med den nya lagstiftningen år 1932 likställdes stöld av spannmål, potatis eller bröd med spioneri.

Hösten 1932 markerar en tydlig övergång inom kollektiviseringen och centralmaktens behandling av landsbygdsbefolkningen. Staten slutade att identifiera sig med kolchosarbetarna och kolchosjordbrukens intressen. Liksom kulakerna tidigare stämplats som sabotörer och klassfiender vändes nu misstankarna mot alla på landsbygden. Vem som helst kunde stämplas som kulak. Den minsta förseelse kunde leda till skoningslösa repressalier och Ukraina drabbades särskilt hårt.

Terror-hungersnöden – den nationella tolkningen

Den ukrainska sovjetiska socialistrepubliken hade varit en del av Sovjetunionen sedan 1922. Långt innan dess var området känt som ett bördigt jordbruksområde och betraktades därför som landets kornbod. Här genomdrevs kollektiviseringen av jordbruket snabbare och med större grymhet än någon annanstans. Den ukrainska sovjetrepubliken levererade omkring hälften av allt spannmål som exporterades och producerade omkring en fjärdedel av den totala andelen i hela Sovjetunionen.

Tack vare gynnsamt väder var 1930 års skörd god, omkring 23 miljoner ton spannmål. Den höga siffran dölde det faktum att kollektiviseringen av jordbruket allvarligt försämrade produktionen. Myndigheterna rekvirerade 7,7 miljoner ton spannmål. Följande år, 1931, producerades endast 18,3 miljoner ton spannmål i republiken. Staten lät dock spannmålskvoten stå fast vid 7,7 miljoner ton som skulle rekvireras. Efter att soldater och aktivister skickats ut för att bistå i rekvisitionerna nådde man upp till 7 miljoner ton. Det ukrainska jordbruket stod svårt decimerat inför 1932 års sådd och skörd. De flesta dragdjuren var i dåligt skick, och det var ständig brist på traktorer som kunde fylla luckan. Stalin och Vjatjeslav Molotov, premiärminister i Sovjetunionen och ansvarig för att genomföra jordbrukskollektiviseringen, fastslog i en lag att produktionen av spannmål skulle öka eftersom svårigheterna hade överbryggats. Inte med ett ord nämndes att myndigheternas egna beräkningar visade på motsatsen. För att ytterligare sätta press på bönderna kortades leveranstiden med nästan ett halvt år. Belöningen för dem som uppfyllde planen var att fritt få sälja eventuella överskott på lokala marknader. Något förbud mot detta hade aldrig formellt existerat. I praktiken innebar alltså denna åtgärd sin raka motsats – förbud mot försäljning.

Lokala lärare och tjänstemän liksom republikens ledare noterade att svält började sprida sig på den ukrainska landsbygden och att befolkningen sökte sig mot städerna, på flykt undan hungern. Stalin uppmanade då det ukrainska kommunistpartiet, som ansökt om att spannmålskvoterna skulle sänkas, att fortsätta enligt fastställda kvoter eftersom det var ”rättvist” mot andra spannmålsproducerande regioner i Sovjetunionen.

Under sommaren 1932 utvecklade Stalin, vad den amerikanske historikern Terry Martin har kallat, en nationell tolkning av de minskade spannmålsleveranserna och den stundande svältkatastrofen i den ukrainska sovjetrepubliken. Till en början diskuterade han frågan privat och vände sig mot

Ukrainas ledare, som han ansåg var svaga och inkapabla att hantera den svåra situationen på landsbygden. Efter att den ukrainska partikongressen motsatt sig Moskvas tolkning – att lokala kommunister var ”infekterade” med nationalism och nationella känslor – gjorde Stalin en ny analys.

Lazar Kaganovitj var Stalins högra hand, tidigare generalsekreterare i det ukrainska kommunistpartiet och sedermera centralkommitténs speciella sändebud till Ukraina. I privat korrespondens med honom i augusti 1932 pekade Stalin ut Ukraina som ”huvudfrågan”. ”Om vi inte gör en insats nu för att förbättra situationen i Ukraina, kan vi förlora Ukraina”, hävdade han. ”Kom ihåg att det ukrainska kommunistiska partiet... innehåller inte få (ja, inte få!) ruttna element... Ge dig själv i uppgift att snabbt omvandla Ukraina till en verklig fästning i SSSR, en sann mönsterrepublik”. Inofficiellt följde retoriken och analysen helt andra spår än klasskamp och avkulakisering. Motståndarna, fienden, identifierades som nationellt sinnade ukrainare.

Denna analys och tolkning av de uteblivna spannmålsleveranserna hade resonansbottnar långt bortom enbart kollektivisering och Stalins revolution från ovan. Den gick tillbaka till det självständiga Ukraina som existerade mellan 1917 och 19 december 1919, då ukrainska nationalisterna slogs för självständighet mot bolsjevikerna, med hjälp av Polen och polska trupper. Under den korta självständigheten hann flera olika maktkonstellationer styra landet, men alla hade det gemensamt att de försökte underblåsa ett ”nationellt uppvaknande”. Bland annat uppmuntrades olika ukrainska kulturella yttringar i syfte att understryka olikheten mot det ryska.

Med det officiella införlivandet i Sovjetunionen 1922 fortsatte den ukrainska kulturen att uppmuntras, men med helt andra ideologiska förtecken. Den sovjetiska staten åtog sig att stödja nationella territorier, nationella språk, nationella eliter och nationell kultur. Tanken var att sovjetmakten skulle verka ”inhemsk, förtrolig, populär och förståelig”. Medborgarna skulle, genom att

först bli nationellt medvetna under kontrollerade former, kasta av sig ett sådant ”falskt medvetande”, upplysas och sedan omfamna ett klasslöst jämlikt samhälle. I den nyligen införlivade ukrainska sovjetrepubliken kom ukrainisering att bli samlingsnamnet för alla dessa praktiska åtgärder.

En viktig komponent i ukrainiseringen var att tolerera den ukrainska ortodoxa kyrkan, som förklarat sig självständig från Moskva under Ukrainas kortlivade självständighet. Bolsjevikerna var uttalat ateistiska och hade redan 1918 skilt den ryska ortodoxa kyrkan från staten, konfiskerat stora delar av dess egendom och deklarerat rätten till frihet från religiös propaganda. Många av kyrkans ledare och präster avrättades eller internerades i arbetsläger. Det var en av anledningarna till den rysk-ortodoxa kyrkans uttalade motstånd mot den nya sovjetmakten. Den ukrainska kyrkan drog snabbt till sig stora skaror till gudstjänsterna, framför allt på landsbygden. År 1930 vände den officiella hållningen; den ukrainsk-ortodoxa kyrkan förbjöds och dess präster arresterades eller sköts. I slutet av 1930-talet fanns endast en spillra av församlingarna kvar, inte sällan på landsbygden långt från stadscentra.

Just ukrainiseringen identifierades av Stalin som det största problemet i början av 1930-talet. Ukrainska nationalister ansågs inte bara ha undgått upptäckt, utan till och med uppmuntrats och tillåtits att träda in som medlemmar i partiet. I två hemliga dekret i slutet av 1932 sattes det stopp för ukrainiseringen. Det var ett hårt slag för dem som höll fast vid den ukrainska kulturen och ville bevara det ukrainska språket. Angrepp på den ukrainska kulturen och den ukrainska kulturella eliten följde och fortsatte under hela 1930-talet. Författare, musiker, akademiker och andra intellektuella dömdes till fängelsestraff, deportation till arbetsläger eller sköts. Vid slutet av årtiondet hade fyra femtedelar av den kulturella eliten eliminerats på ett eller annat sätt. Ett år efter att svälten bedarrat, 1934, deklarerade Pavel Postysjev, som av Moskva hade utnämnts till

ledare för Ukrainas kommunistparti, att "1933 var året då den ukrainska kontrarevolutionen besegrades".

I det sovjetiska Ukraina mobiliserade partiets centralkommitté så kallade brigader, bestående av tre till fyra kommunister från industricentra, för att utföra spannmålsrekvisitioner från bönderna. Partiarbetare och andra "aktivister" i byarna beordrades att söka efter bönder och konfiskera deras egendom om de ännu inte hade gått med i något kollektivjordbruk. *Boksirnie brigady* (bogserbrigader), totalt omkring hundratusen man, skickades ut för att "assistera" kolchoser som underpresterade. Ju närmare årsskiftet 1932/1933 man kom, desto grymmare blev myndigheternas direktiv och åtgärder. Order utgick om att återta så kallad stulen spannmål. Det innebar att allt konfiskerades, till och med det som staten hade distribuerat till kolchoserna för att avhjälpa hungersnöden. Till och med nästa års utsäde konfiskerades eftersom man var rädd för att bönderna skulle äta upp det innan det var dags att så. "Ni skulle ha arbetat hårdare", blev svaret till dem som frågade vad man nu skulle äta.

Hela distrikt svartlistades, vilket innebar att varuleveranserna omedelbart upphörde liksom all handel i byarna, och alla tillgängliga varor i kooperativa och statsägda affärer fördes bort. Varje form av handel förbjöds och alla krediter drogs in. Alla partiorganisationer i det svartlistade området upplöstes omedelbart. Som straff för uteblivna spannmålsleveranser kunde staten kräva in upp till femton månaders förbrukning av kött. På officiellt håll visste man att det inte fanns mer spannmål att tillgå. Då var det bättre att äta upp djuren i stället för att vänta på att även de skulle duka under av svält. Detta blev ytterligare ett hårt slag mot bönderna som betraktat sina djur som en försäkring mot fullständig svält.

I en känd korrespondens med författaren Michail Sjolochov, sedermera nobelpristagare, skrev Stalin 1933 att bönderna hade fört ett krig i det fördolda mot sovjetmakten. De hade använt svältvapnet, det vill säga Stalin refererade till

den officiella ideologiska tolkningen att bönderna undanhöll livsmedel från rekvisition, och fick nu tillbaka med samma mynt.

Grundskolläraren Hryhorii Konovalenko blev vittne till hur aktivister under spannmålskampanjen gick runt och sökte efter undangömd spannmål. Han själv överlevde tack vare hjälp från en fiskare. Fisk var dock inte tillgängligt varje dag, så kosten fick drygas ut med bland annat gräs. Många dog när de desperat försökte överleva på bark och ogräs, eftersom den mänskliga magen inte är gjord för sådan föda. Vid skolårets slut återstod endast 3 av 83 elever i Konovalenkos skola, som då stängdes. Under våren 1933 åt folk vadhelst de kom över – giftiga svampar, råttor, hundar och katter. Enligt många vittnesmål tystnade hela byar eftersom alla levande varelser jagades och åts upp. Många vittnen och överlevande berättar om fall av kannibalism, bönder som dödade och åt upp sina barn, eller människor som desperat åt av de redan döda.

Myndigheterna stod handfallna och förbryllade, ingen hade ens tänkt på att införa kannibalism som ett brott i Sovjetunionens lagstiftning. Regimen spred affischer med texten ”Det är en barbarisk handling att äta sina barn!”

Människor sökte förtvivlat efter föda i alla dess former och myndigheterna vidtog extrema åtgärder. Ögonvittnen talar om utdelning av spannmål för hästarna. Tre funktionärer var närvarande när hästarna åt och undertecknade senare ett dokument som intygade, att de med sina egna ögon sett att det var djuren som åt spannmålen och inte människorna. Stanislav Kosior, nominell ledare för det sovjetiska Ukraina under svälten, mindes senare att så många som 500 000 pionjärer, barn inom kommunistpartiets ungdomsorganisation, vaktat sädesfälten från sina egna föräldrar under sommaren 1933.

Sovjetregimens ansträngningar för att förvandla Ukraina till en socialistisk mönsterrepublik ledde inte bara till svält; de förvärrade medvetet levnadsförhållandena för miljoner människor. Stalin och Molotov undertecknade den 22 januari 1933, när svälten härjade som värst, hemliga direktiv som förbjöd

ukrainare att resa ut från republiken i sitt sökande efter livsmedel, exempelvis till det närliggande sovjetiska Vitryssland. Order utgick om att tågbiljetter inte fick säljas till personer som ville åka in till städerna eller som försökte lämna republiken. Den hemliga polisen, den så kallade Statliga politiska förvaltningen, hade order om att omedelbart arresteras dessa personer och återbördas dem till sina hem, efter att eventuella kontrarevolutionärer avskilts. Barrikader upprättades runt jordbruksområden i hela Sovjetunionen i syfte att förhindra en massutvandring av bönder. Kontrollen underlättades avsevärt av de nyligen införda inrikespassen som identifierade människor och deras hemvist. Under en enda månad år 1933 infångades omkring 220 000 människor; 190 000 av dessa återfördes till sina hem och till fortsatt svält.

Utländska journalister tvingades från och med februari 1933 att ansöka om speciella resetillstånd. Syftet var att begränsa informationen om svältkatastrofen. Sovjetunionen förnekade officiellt alla rapporter om svälten, men vidarebefordrade den officiella tolkningen: att sabotörer försökte förstöra kolchosjordbruken eller att kulaker låg bakom problemen på landsbygden. Medieforskaren Göran Leth har i en studie visat hur stora delar av den svenska pressen var väl medveten om vad som utspelade sig på den sovjetiska landsbygden; men rapporteringen färgades i hög grad av politisk tillhörighet. Den internationella pressen var också mycket väl informerad. Ett känt reportage av journalisten Gareth Jones publicerades i mars 1933. Han hade, trots förbud, lyckats resa runt på den ukrainska landsbygden och med egna ögon bevittnat svälten. Kort efter att hans artiklar hade kommit i tryck publicerades de sovjetiska myndigheternas ihärdiga förnekanden av svälten, bland annat i New York Times. Tidningens korrespondent i Moskva, Walter Duranty, förnekade att någon svältkatastrof existerade och att ”alla rapporter om svält i Ryssland idag är överdrifter eller elak propaganda” .

I samtiden var det svårt att överblicka hur omfattande svälten verkligen var. Hur många kunde offren tänkas vara? Några tidningsartiklar nämnde ”miljontals offer”, i andra var formuleringarna vagare. Att överblicka antalet offer för denna katastrof har varit svårt, inte minst på grund av att den officiella sovjetiska statistiken under mycket lång tid inte var tillgänglig.

På våren 1933 slog svälten till med full kraft. Lokala tjänstemän rapporterade om allvarlig undernäring, tyfus och dysenteriepidemier på landsbygden. De sista redogörelserna för massdöd på grund av svält är daterade i juni samma år. Officiellt skulle inga hungrande och sjuka lämnas obehandlade. Anledningen till svälten, antalet döda och hjälp med föda skulle rapporteras till det ukrainska kommunistiska partiet. I realiteten följdes inte dessa anvisningar. En funktionär som beordrade att sättpotatisar som ruttnat och därmed blivit obrukbara skulle säljas till kolchosbönder, avskedades omedelbart. En annan, som bad om spannmål för att föda bönderna på ett par kolchoser avskedades och uteslöts ur partiet.

Hur många offer?

Det står bortom allt tvivel att miljoner människor i Sovjetunionen vid slutet av 1933 hade mött svältdöden eller på annat sätt gått en onaturligt död till mötes. Det totala antalet offer för svält i hela Sovjetunionen har av historikern Stephen Wheatcroft uppskattats till 6-7 miljoner människor. Det exakta antalet kommer sannolikt aldrig att bli känt, eftersom inga register över de döda fördes, och tillgänglig befolkningsstatistik för perioden är minst sagt osäker. Arkiven har efter självständigheten öppnats i långsam takt, och i vissa fall har det visat sig att de sovjetiska myndigheterna beordrat att material om svälten skulle flyttas eller helt enkelt förstöras.

Många gånger varierar siffran över offer eftersom det är oklart vilket område man avser. Är det hela Sovjetunionen, Ukraina som det såg ut med 1933 års

gränser eller är det svältoffer inom dagens ukrainska gränser, för att bara ta några exempel på hur man kan räkna. En siffra som återkommer i medierna och i politiska tal över offren är 10 miljoner. Den summan angav Stalin i samtal med Winston Churchill år 1942. Siffran var en uppskattning av hur många kulaker som "likviderats som klass" och gällde hela Sovjetunionen, såväl avrättade som deporterade inklusive de som skickats till arbetsläger. En modern beräkning av historikern Stanislav Kulchitsky, baserad på tillgängliga data från de tidigare hemliga sovjetiska arkiven, kommer fram till att 3,2 miljoner människor dog i Ukraina under svälten. Men på grund av osäkert statistiskt underlag väljer Kulchitsky att ange antalet offer till någonstans mellan 3 och 3,5 miljoner.

Ett stort problem vid demografiska beräkningar av antalet offer är den sovjetiska statistiken. Forskare arbetar ofta med två folkräkningar, en från 1926 och den andra från 1937. Den planerade folkräkningen år 1933 flyttades fram flera gånger. Tidsspännet mellan folkräkningarna är stort och sättet man räknade på ändrades, vilket försvårar beräkningar. Den mest avancerade beräkningen i dag är gjord av ett fransk-ukrainskt forskarlag under ledning av Jacques Vallin och kom fram till 2,82 miljoner döda.

Offren för svälten begravdes ofta i massgravar. Det var kolchosernas ansvar att tillhandahålla vagnar för att transportera de döda till färdiggrävda gropar utanför samhällena och städerna. Barn, sjuka och gamla drabbades värst av svälten. De flesta offren dog plötsligt där de råkade befinna sig. Stephan Adamenko bevitnade hur människor bara segnade ned och dog: "plötsligt kunde man se en död människa hänga på en grind". I massgravarna sökte ofta utsvultna djur efter något att äta.

Svälten som ideologisk resurs

I en av de första nya läroböckerna i historia som publicerades efter den ukrainska självständigheten informerades läsarna om att "Tragedin 1932–1933

är en outhärlig hävstång i kampen för eviga nationella rättigheter”. Från den allra högsta politiska nivån dröjde det dock till år 2003 innan parlamentet röstade för en resolution om att betrakta svältkatastrofen som ett folkmord. Holodomor ”var en folkmordshandling som begåtts mot den ukrainska nationen”. Den var grundad på ”Stalinregimens helvetiska planer”, och ”den fruktansvärda sanningen” om de åren måste göras offentlig och fördömas av den ukrainska nationen, liksom av världssamfundet, ”som ett av världshistoriens värsta folkmord sett till antalet offer”. Ett erkännande av svälten skulle kunna avhjälpa ”försök att införa en ny diktatur och övergrepp mot den mest heliga av mänskliga rättigheter: rätten till liv.” Kunskap om det ukrainska folkmordet kunde alltså användas för att stärka den demokratiska staten. Svältkatastrofen, Holodomor, inplacerades i ett sammanhang där den förvandlades till en negativ bild, en historiens bottenbotsats eller ett uttryck för en absolut ondska. Katastrofen blev till ett sedelärande exempel på vad som kan hända om demokratin sätts ur spel.

Ett liknande didaktiskt perspektiv fördes fram när det ukrainska parlamentet år 2007 röstade för en lag som fastslog att svältkatastrofen 1932-1933 var ett medvetet folkmord förövat av den stalinistiska regimen. Genom en ny lag blev myndigheterna skyldiga att försäkra sig om att svältkatastrofen studeras inom Ukrainas utbildningsväsen och att se till att monument och minnestavlor sätts upp runtom i landet. Staten förband sig även att stödja och implementera relevant forskning.

Från ryskt håll lät reaktionerna inte vänta på sig. Duman, det ryska parlamentet, antog snabbt en resolution som stipulerade att svältkatastrofen 1932-1933 var en sovjetisk svältkatastrof och inte ett folkmord riktat mot ukrainare. Man deklarerade att ”det finns inga historiska bevis för att svälten organiserades efter etniska linjer. Dess offer var miljoner sovjetmedborgare och representerade olika folk och nationaliteter i landets jordbruksområden.” Den

kände författaren Aleksandr Solzjenitsyn ställde sig bakom den officiella ryska linjen och avfärdade svältkatastrofens folkmordskaraktär som ”en fabel”. ”Detta elaka förtal är lätt att insinuera i västerländska sinnen. De har aldrig förstått vår historia. Man kan sälja vilken gammal saga som helst till dem, till och med en så simpel som denna.”

I januari 2010 började en domstol i Kiev förhandlingar kring ”faktumet folkmordssvälten Holodomor i Ukraina 1932-1933”. Josef Stalin, Vjatjeslav Molotov, Lazar Kaganovitj, Stanislav Kosior, Pavel Postyshev och andra befanns skyldiga till folkmord på 3,9 miljoner ukrainare, men domstolen lade ned åtalet eftersom alla de åtalade var döda. Åtalet låg väl i linje med den lagstiftning som trädde i kraft i landet år 2006, som stipulerar att ”Holodomor i Ukraina 1932-1933 är ett folkmord mot det ukrainska folket”. I protest mot domen lämnade Stalins sonson Jevgeni Dzjugasjvili in en anmodan till Ukrainas överåklagare att undersöka domstolen i Kiev, som funnit hans farfar skyldig. Han pekade på att anklagelserna var falska och att de möjligen kunde tänkas ha kommit från Stalins huvudfiende Hitler och inte från en demokratisk stat.

Till den historiska frågan om den ukrainska svältkatastrofens orsaker och förlopp har häftats ideologiska, politiska, moraliska och andra frågor och lärdomar. Politiker, journalister, akademiker från olika länder och kontinenter har kämpat för att föra fram skilda lärdomar och hävdad att olika erfarenheter ska dras av denna händelse. Historien om hur svältkatastrofen brukats tar sin början i det sovjetiska 1930-talet och sträcker sig ända fram till i dag.

Redan i samtiden kom alltså den ukrainska svältkatastrofen ganska snabbt att sättas i politiskt och ideologiskt bruk. Från de sovjetiska myndigheternas håll lades locket på; censuren var obeveklig, ytterst lite yppades om att en svältkatastrof av otrolig omfattning pågick i unionens bördigaste områden. När något meddelades så underströks det alltid att det handlade om sabotage och kontrarevolutionär verksamhet av borgerliga agenter. I sovjetiska historieböcker

beskrevs alltid 1930-talets kollektivisering av jordbruket som en stor framgång, därtill en avgörande faktor bakom segern mot Tyskland i Stora fosterländska kriget, den traditionella ryska benämningen på andra världskriget och Sovjetunionens kamp mot Nazityskland. Likvideringen av kulakerna som klass och grundandet av en jordbruksindustri framställdes som en naturlig process som följde historiens lagar.

Redan medan svälten pågick i Ukraina användes den som ett politiskt vapen. Tysklands största dagstidning *Völkischer Beobachter*, och nazisternas viktigaste organ, publicerade en artikel på förstasidan den 18 augusti 1933 med överskriften ”Hungerhelvete i Sovjetryssland”. Bilder på svältande barn och kärror fulla med döda kroppar förstärkte texten och fördömandet av bolsjevikernas barbariska behandling av sin egen befolkning. Informationen om svältkatastrofen kunde enkelt passas in i en större ideologisk kamp. I samtiden var det allmänt känt att nazism och kommunism var ideologiska fiender, och det bidrog sannolikt till att lägga ett överdriftens skimmer över rapporteringen. Svältkatastrofen fortsatte dock att användas som propaganda även när tyska trupper ockuperade Ukraina 1941, då i syfte att mobilisera lokalbefolkningen mot sovjetmakten.

Affischer med bilder på uppgrävda massgravar från svälten talade sitt tydliga språk: svältkatastrofen var ett ohyggligt brott begånget av ”judebolsjevikerna”. På så vis kom den ukrainska katastrofen att bli nära sammanbunden med den judiska Förintelsen – den ena katastrofen användes för att mobilisera för den andra. Hur många som verkligen anammade de tyska ockupanternas rop att ge igen mot judarna, som utmålades som förövare i den ukrainska svälten, är svårt att veta. Säkert är dock att olika fraktioner av de ukrainska frihetsrörelser som kämpade mot Sovjetunionen för ett fritt Ukraina hade en fientlig inställning till judar i allmänhet, en antisemitism som förenade dem med nazisterna. Det intima

sambandet mellan nazism och kommunism, förintelse och terror, kom att bestå och förstärkas och är i dag ett mycket viktigt tema.

Svältkatastrofen i kalla krigets skugga

Efter andra världskrigets slut överskuggades samtiden av de nära erfarenheterna. Segrarna var mer intresserade av hjältar och hjältedåd än offer och lidande, trots att Nürnberggrättegångarna avslöjade mycket av fasorna från koncentrationslägren och Förintelsen. Boken *Jag valde friheten*, utgiven redan 1946 och skriven av den från Sovjetunionen avhoppade Viktor Kravtjenko, hamnade därför i skymundan. I boken beskrev Kravtjenko bland annat 1930-talets svältkatastrof, som han bevittnat på nära håll som ingenjör i östra Ukraina. Det franska kommunistpartiets tidning *Les Lettres Françaises* utsatte Kravtjenko för en synnerligen elak förtalskampanj, vilket resulterade i en rättegång i slutet av 1940-talet. Sovjetunionen flög in vittnen för att bistå i att bevisa det absurda i Kravtjenkos påståenden om svältkatastrofer och arbetsläger i Sovjetunionen, dock till ingen nytta. I efterhand har det uppdagats att tidningen, som vid tiden var uttalat stalinistisk, använde falska dokument fabricerade av en journalist som arbetade åt den sovjetiska underrättelsetjänsten. Från sovjetiskt håll ansåg man uppenbarligen att det var relevant och nödvändigt att ännu femton år efter svälten motarbeta försöken att göra den allmänt känd.

När 20-årsdagen av den ukrainska svältkatastrofen högtidlighölls i New York i september 1953, var Raphael Lemkin särskilt inbjuden talare. Lemkin var polsk-judisk immigrant och är känd för och fortfarande ihågkommen som folkmordskonventionens fader. I sitt tal till de samlade ukrainsk-amerikanerna slog han fast att utrotandet av den ukrainska nationen var ett ”klassiskt exempel på sovjetiskt folkmord”. Han hävdade att detta var en sedvana som kunde spåras tillbaka till det tsaristiska Rysslands minoritetspolitik. Han utmålade Ryssland och ryssarna som förövare, en bild som åhörarna lätt kunde anamma, då detta

varit ett tema i ukrainska historiefremställningar under lång tid. Att svälten var ett folk mord var ett tema som blev en kärnfråga i den ukrainska diasporan under hela efterkrigstiden och fram till dags dato. Frågan om svältkatastrofens folk mordskaraktär och ryssarnas förmodade förövarstatus lyckades dock inte nå ut till en bredare allmänhet i väst. Få ville eller orkade lyssna till historier om lidande och offer. Från officiellt sovjetiskt håll vidhöll man den sedan tidigare inslagna vägen i fråga om argumentation: någon svält hade inte förekommit, bara vissa problem vid kollektiviseringen.

Det skulle dröja ända fram till 1980-talet innan seriösa försök gjordes att bryta tystnaden kring den ukrainska svälten. År 1983, i samband med 50-årsminnet av katastrofen, gjorde ukrainsk-amerikanska och ukrainsk-kanadensiska organisationer en kraftsamling för att ”medvetandegöra allmänheten” om denna ”ukrainska förintelse”. En av de anledningar som identifierades för att förklara varför den ”ukrainska förintelsen” var så lite känd utanför ukrainska kretsar var att det saknades forskning som nådde ut till allmänheten. Den välkände historikern Robert Conquest kontrakterades för att skriva en monografi som kunde nå ut. Det resulterade i boken *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, som kom ut 1986. Den anses fortfarande vara ett av de viktigare verken på området.

Det är knappast en överdrift att påstå att det var Conquests bok som lade grunden för all framtida forskning kring svältkatastrofen 1932-1933. I inledningen liknade Conquest Ukraina år 1933 vid ”ett väldigt Belsen”. Syftet var naturligtvis att förmedla en känsla och avsky för vad sovjetregimen hade utsatt befolkningen för, men också att jämföra Hitler och Stalin, nazism och kommunism. Liknelsen med det nazistiska koncentrationslägret talade till samtiden och bidrog avsevärt till att framställa ukrainare som offer. Sovjetisk propaganda i väst kallade det för förfälskning och hävdade att hela historien var

uppdiktad av Hitler och nazisterna i syfte att misskreditera det sovjetiska projektet.

Jämförelsen med Belsen gjorde verkan eftersom samtiden översköljdes med information, fynd och avslöjanden om Förintelsen. Men dessa omständigheter var inte entydigt positiva. Å ena sidan kunde man dra nytta av det ökade intresset för Förintelsen och medvetenheten om folkmord, å andra sidan riskerade man att stämplas kollektivt som förövare, eftersom forskning och krigsförbrytarrättegångar hade visat att ukrainare kollaborerat med ockupationsmakten under andra världskriget. Både USA och Kanada finkammades på personer som kunde ha gjort sig skyldiga till krigsförbrytelser i Europa under andra världskriget. I samband med detta pekades enskilda ukrainare ut som bödlar och i böcker om Förintelsen utpekades ibland hela det ukrainska folket kollektivt som hänsynslösa antisemiter som till och med överträffade tyskarna i grymhet. Plötsligt framstod det ukrainska folket som förövare av folkmord och inte som de offer som de själva ansåg sig vara. Holodomor blev återigen sammankopplat med Förintelsen.

Holodomor - folkmord och förövare

För det självständiga Ukraina är det svårt att finna någon annan del av det förflutna som spelat så stor roll som Holodomor. Redan inför högtidlighållandet av 60-årsminnet, 1993, var dagstidningarna fulla av artiklar som beskrev svälten som en etnisk grupps krig mot en annan, ryssar mot ukrainare. Sedan dess har tolkningen av händelserna och forskningen kring dem nyanserats. Slutsatsen för många är dock densamma: svältkatastrofen 1932-1933 var ett folkmord. Denna tes understryks i läroböcker i historia, inom lagstiftning, i dokumentärfilmer och vid minneshögtider. Landet är dock delat i sin inställning till det som hände. I den västra delen, som inte drabbades av svälten på 1930-talet eftersom den tillhörde Polen, anses Holodomor generellt vara ett hemskt brott, medan många

i de östra delarna ser det som en tragedi utan att nödvändigtvis utpeka specifika förövare.

Flera ukrainska historiker, som exempelvis Yuri Sjapoval och Stanislav Kulchitsky har likt internationella kollegor understrukt svältkatastrofens karaktär av folkmord. Några av de viktigaste argumenten som framförts är att etniska ukrainare drabbades hårdast: detta eftersom 80 procent av dem arbetade inom jordbruket, för att Stalin ville straffa dem och på grund av det faktum att hjälp undanhölls de drabbade när svälten väl bröt ut. De flesta ukrainska intellektuella hade rensats ut och Moskva utsåg nya ledare för det sovjetiska Ukraina. Även ”den ukrainska själen”, det vill säga kyrkan, attackerades och stängdes.

Tanken på Holodomor som folkmord har dock knappast slagit rot i det internationella vetenskapssamhället. En anledning är att FN:s folkmordskonvention är synnerligen snäv i sin definition. Några forskare har valt att närma sig den problematiken genom att i stället söka nya definitioner och tolkningar. Två kommissioner har också slagit fast att det var ett folkmord: den ena kommissionen beordrades till det av den amerikanska kongressen, den andra var internationell under ledning av den svenska juridikprofessorn Jacob W.F. Sundberg. Båda kommissionerna verkade i slutet av 1980-talet. Internationella organ som OSSE, Organisationen för säkerhet och samarbete i Europa, och Europaparlamentet har liksom ett sjuttioal regeringar runtom i världen officiellt erkänt folkmordet. Men trots allt vetenskapligt arbete och internationell lobbying från ukrainska diplomater har Holodomor ändå inte nått allmän kännedom som ett folkmord.

Under 1990-talet spred sig i Ukraina en allmän uppfattning att man måste hitta syndabockar. De som haft det bättre i Sovjetunionen sörjde dess bortgång och sökte ansvariga för denna tragiska förlust. Många andra sökte ansvariga för terrorn under samma period; i synnerhet ville man spåra upp de skyldiga till

1930-talets svältkatastrof. I detta sammanhang blev judar och påstådda judiska konspirationer ett tacksamt ämne. Antisemitismen visade sig även vara en lukrativ inkomstkälla, inte minst när den kopplades till historien om 1930-talets svältkatastrof. Omkring 70 procent av alla antisemitiska publikationer emanerar från en enda utbildningsinstitution, mest känd under förkortningen MAUP, *Mizjrehionalna Akademiia Upravlinnia Personalom* eller Interregionala akademien för personaladministration.

Från konferenser organiserade av MAUP och i dess publikationer uttrycks det tydligt att ”judiska publicister undertrycker fakta om vem som organiserade den ukrainska förintelsen 1933” och att ”inte en enda jude dog av svält 1933”. Ordförande i Föreningen för Holodomorforskare i Ukraina, Levko Lukyanenko, har i minst lika skarpa ordalag anklagat den ”sionistiska regeringen” i 1930-talets Ukraina och den sataniska sovjetregimen, kontrollerad av judar, för att ha utsatt Ukraina och ukrainare för all tänkbar ondska. ”Sionister” är traditionellt emot ukrainskhet, menar han, och de ”odlar våra ungdomars djuriska instinkter”. På ett simpelt sätt sammankopplas den ukrainska samtiden med fruktansvärda händelser i det förflutna. Judar görs i dag, liksom i den tyska propagandan på 1940-talet, kollektivt skyldiga till svältkatastrofen på 1930-talet, liksom till samtidens problem. Den ukrainske historikern Vasyl Jaramenko har exempelvis hävdad att sionister utgör det största hotet mot Ukraina och det ukrainska folkets rättigheter i dag. Holodomor, svältkatastrofen, den stalinistiska terrorn i allmänhet och till och med Förintelsen skylls på judarnas egna konspirationer.

Den förmenta forskningen som strömmar ut från MAUP tillhör knappast mittfåran i Ukraina, men lever inte heller en undanskymd tillvaro. Medan forskare knutna till MAUP driver tesen om svälten som folkmord så pågår en internationell debatt. Historikern Hiroaki Kuromiya har fört fram väsentliga förbehåll mot folkmordstesens. Återigen står folkmordskonventionen i centrum med dess krav på intention, det vill säga uppsåt från förövaren. Kuromiya menar

att det i dag inte finns någon tungt vägande bevisning för att Stalin verkligen hade för avsikt att döda miljontals människor. Tvärtom, han försökte dölja svälten, bland annat genom att hindra journalister från att få tillträde till de drabbade områdena och genom att senare rensa ut dokument ur arkiven. Vidare anser Kuromiya att för att man ska kunna betrakta händelserna som ett folkmord så måste särbehandlingen av etniska ukrainare bevisas, det vill säga att det fanns ett uppsåt att döda dem, inte bara fastslå att de drabbades hårdast.

Det är inte känt, och därtill ytterst osannolikt, att det någonstans i det forna Sovjetunionens arkiv skulle finnas ett dokument underskrivet av Stalin som i ett slag skulle kunna lösa frågan om tragedin Holodomor verkligen var ett folkmord. Den frågan är snarare ämnad för vår samtid och den politiska arenan.

Vidareläsning och fördjupning

Generellt kan sägas att det i dag finns mycket lite forskning kring Holodomor på engelska. Sammanhängande aktuella översiktsverk lyser fullständigt med sin frånvaro. Den som vill studera mer och inte behärskar ukrainska utlämnas generellt till artiklar eller enstaka kapitel i vissa böcker. Många publikationer, inte minst på nätet, är synnerligen tendentiösa och höggradigt emotionellt och ideologiskt laddade. De bör därför användas med stor aktsamhet.

Böcker

Conquest, Robert, *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, New York: Oxford University Press 1986

Davies, R. W. & S. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*. Basingstoke: Macmillan 2004

Dolot, Miron, *Execution by Hunger: The Hidden Holocaust, a survivor's account of the Famine of 1932-1933 in Ukraine*, New York City: W.W. Norton & Company 1985

Berättarteater: Stalins skitiga näsduk

Hryn, Halyna (ed), *Hunger by Design. The Great Ukrainian Famine and Its Soviet Context*, Cambridge: Harvard University Press 2008

Luciuk, Lubomyr Y., *Holodomor. Reflections on the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine*, Kingston: The Kashtan Press 2008.

Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca & London: Cornell University Press 2001.

Samuelson, Lennart (red), *Bönder och bolsjeviker : den ryska landsbygdens historia 1902-1939*, Stockholm: EFI 2007

Bokkapitel och tidskriftsartiklar

Bilinsky, Yaroslav, “Was the Ukrainian Famine of 1932-1933 Genocide?”
Journal of Genocide Research , Vol 1, No 2, 1999

Davies, R.W. & Stephen G. Wheatcroft , “Stalin and the Soviet Famine of 1932-33: A reply to Ellman”, *Europe-Asia Studies*, Vol 58, No 4, 2006

Ellman Michael “The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931-1934”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 57. No 6, 2005

Kuromiya, Hiroaki, “The Soviet Famine of 1932-1933 Reconsidered”, *Europe-Asia Studies*, Vol 60, No 4, 2008.

Leth, Göran, “Den svenska pressen och Den stora hungern”, i Anu Mai Kõll (ed), *Kommunismens ansikten*, Stockholm/Stehag: Symposion 2005, s. 85-140

Vallin, Jacques, Serguei Adamets & Serhii Pyrozhkov, “A New Estimate of Ukrainian Population Losses during the Crises of the 1930s and 1940s”,
Population Studies, Vol 56, No 3, 2002

Wheatcroft Stephen G., “Towards Explaining the Soviet Famine of 1931-1933: Political and Natural Factors in Perspective”, *Food and Foodways* Vol. 12, No. 2-3, 2004

Webbsidor och dylikt

“Holodomor: The Secret Holocaust in Ukraine”, *The Security Service of Ukraine*

(http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/en/publish/article?art_id=84758&cat_id=83648)

Kulchitsky, Stanislav, "Why did Stalin exterminate the Ukrainians?

Comprehending the Holodomor. The position of Soviet historians", *Den*, 6 delar:

1, <http://www.day.kiev.ua/151228/>, 2, <http://www.day.kiev.ua/151682/>,

3, <http://www.day.kiev.ua/152116/>, 4, <http://www.day.kiev.ua/153028/>,

5, <http://www.day.kiev.ua/153455/>, 6, <http://www.day.kiev.ua/153901/>

Werth, Nicolas, “The Great Ukrainian Famine of 1932-33”, *Online*

Encyclopedia of Mass Violence (<http://www.massviolence.org/The-1932-1933-Great-Famine-in-Ukraine>)

Filmer och dokumentärer

Harvest of Despair: The 1932-33 Famine in Ukraine, 1984

Zjyvi, 2008 (engelsk text)